

ЈОВАН ДЕЛИЋ

СЈЕЋАЊА И КОМЕНТАРИ

Подсјећам на оно што је познато: *Хазарски речник* Милорада Павића је изашао 1984. године. Био сам тада члан Жирија за додјелу НИН-ове награде. Избор се свео на два романа: *Хазарски речник* Милорада Павића и *Судбине* Мирослава Поповића. Гласали смо четири према један за *Хазарски речник*.

Поповић је оставио на мене тада утисак изузетног човјека, изузетне личности, с дубоким и оплемењеним искуством патње. Његова књига *Судбине* била је потресна и страшна, и није случајно што је истински дирнула све чланове Жирија.

Хазарски речник је привукао пажњу цјелокупне тадашње књижевне Југославије и постао не само књига године већ и књига која ће одјекнути и у наредном стољећу. Уосталом, врло брзо је ова књига названа првом књигом 21. вијека. Заиста је то роман који је одјекнуо и у простору – постао је планетарна чињеница – и у времену: о њему се говори и у 21. стољећу као о изузетном и универзалном дјелу.

Изгледа да је први читалац овога романа био тада уредник у Просвети, писац Милисав Савић. Он је свесрдно подржао и препоручио роман још у рукопису и предвидио му планетарни успех. То се не смије заборавити.

У вријеме када је Милорад Павић био ванредни, па редовни професор, а потом и декан на Филозофском факултету у Новом Саду, био сам на том факултету асистент. Са Павићем сам се често сретао и повремено разговарао, па нешто од тога желим да кажем, да се не заборави.

У вријеме Павићевог деканства притисак идеологије на Филозофски факултет је био веома снажан. Неколико реферата је било стало; нијесу могли да прођу идеолошке филтере. Павић је тражио

објашњење са највишег мјеста. Позвао је Бошка Крунића да дође у посјету декану. Зашто би декан ишао у комитет? Нека они који „брину” о факултету дођу на факултет.

И Крунић је дошао. Сам.

Са Павићем сам био једино ја. Тако је желио Павић. Декан је говорио мирно, сабрано, без крупних ријечи, потежући најтежа питања. Врло храбро и принципијелно је потезао најтежа питања. Смиривао би ситуацију када бих ја показивао више темперамента. Бранио је кућу и њене интересе. И показивао професорско и деканско достојанство.

Крунић се држао врло помирљиво, заинтересовано, спреман да саслуша проблеме куће. Био је веома уљудан, без имало надмености. Имао сам утисак да је желио да покаже како је добро што је ту – да чује из прве руке оно што он тобоже не зна.

О Павићу сам више пута чуо да је „кукавица”, плашљивац. Никад се у то нијесам освједочио. Напротив, показивао је неку необичну, пристojну храброст, без разметања и параде. Колико год је био предмет оговарања, никада од њега нијесам чуо лошу ријеч о другоме. Баш никад. Био је господин. Сувише кратко живимо да бисмо се трошили на глупости.

Павићеви наслови су веома сугестивни. Асоцирају у разним правцима и смјеровима. Један од тих врло сугестивних наслова је *Гвоздена завеса* – наслов ране књиге приповиједака, ако је Павић уопште имао раних књига. Дуго је радио, дуго смо сви радили, на уклањању гвоздене завјесе, свих гвоздених завјеса. Везивали смо ту синтагму за стаљинизам. Вјеровали смо да ћемо се ослободити уклањањем те гвоздене завјесе.

Павићева рецепција у свијету ми данас изгледа парадоксалном, а тај парадокс је у знаку синтагме *гвоздена завеса*. Изгледало је да је *Хазарски речник* пробио све гвоздене завјесе и да је постао планетарна књига, доживјевши невјероватну рецепцију, нарочито на Западу, и код књижевне критике и код публике. Дошао је рат, па бомбардовање Срба, не само Србије. Од Павића се очекивало да приложи своју гранчицу на ломачу за спаљивање Србије. Он то није учинио. А онда се пред Павићем с треском спустила гвоздена завјеса са стране гдје је не бисмо очекивали. Свака идеологија, посебно агресивна, има своју гвоздену завјесу. Павић је проглашен, без икаквог књижевног и ванкњижевног разлога, за српског националисту. Примео је на себе судбину свога народа. Гвоздену завјесу су спустили они од којих смо наивно очекивали да ће је заувјек подићи. Павић, као „византинац”, није био изненађен. Ја јесам. „Византинац” је и у 20. вијеку неопростив гријех, мислио је он.

„Кад силници залупе врата (или кад спусте гвоздену завјесу), Господ отвори прозор (или прозоре)” – то је пословица коју сам недавно чуо, а мора имати више варијанти. Много ми се допала. Кад је Запад Павићу залупио гвоздену завјесу, отворили су се прозори Истока. Павић је у огромним тиражима превођен у Русији и у бившим републикама Совјетског Савеза, нарочито у Азербејџану.

На измаку смо 2019. године. Навршило се деведесет година од рођења, десет година од смрти Милорада Павића и тридесет пет од појаве *Хазарског речника*. Све су то лијеви – ево троструки поводи да се баци нов поглед на овога писца и да се још једном види универзални домет тога дјела и његов значај у националном контексту и у контексту свјетске књижевности. Из живота су отишли неки од Павићевих врхунских тумача: да поменемо само двојицу изузетно познатих: Мирона Флашара, редовног члана САНУ, и Нова Вуковића, редовног члана ЦАНУ. Ни један ни други нијесу о Павићу писали пуно, али оно што су написали је достојно. Флашар – један од наших најбољих познавалаца антике, односно Његоша и антике – био је привучен Павићевим античким темама. Слушао сам га у САНУ како говори о краћем роману, или можда новели, *Шешир од рибељне коже*, и био сам задивљен како је усплио знање и ерудицију при тумачењу овога не много хваљенога, данас помало заборављеног дјела. Ову Павићеву новелу би ваљало увијек штампати са Флашаровим радом. Ново Вуковић је мој непрежаљени друг и пријатељ, један од најдуховитијих људи које сам упознао. Дјечачки радознао и склон игри карата – посебно покеру – и шаху, мајстор комбинаторике коме се с лица никад ништа није могло прочитати, поготову не да ли има пуне карте или ће вас убити празнином, озбиљан и темељан, имао је цијелу библиотеку књига о шаху и картама, био првак Француске у шаху кад је тамо боравио као лектор, предодређен за Павићевог читаоца и тумача. Тај мајстор умјетности комбинације просто је уживао у комбинацијама при читању и тумачењу Милорада Павића. Помало ренесансни дух, Вуковић се занимао за модерну физику, посебно за њена сазнања о времену; она сазнања гдје се физика и философија додирују. Није било човјека рођеног за тумачење Павићевог романа о тарот картама као што је то био Ново Вуковић, нити човјека спремнијег за тумачење времена у Павићевим приповијеткама и романима. Вуковићеви огледи о Павићу објављени су у његовој врхунској књизи *Девеџа соба*, пред смрт писаној, као одбрана од смрти и тешке болести; то су зацијело најбоље, или међу најбољим страницама о Павићу. Човјек може бити чак и мало поносан ако је допринио скидању маховине заборава са дјела Нова Вуковића, а посредно и са неких Павићевих дјела. Присјетимо се да је Алек-

сандар Флакер поводом Павићевих романа употребио термин *ars combinatoria*. То тако личи на Вуковића и на његове партије шаха; и на његове есеје о Павићу.

На Павићев 90. рођендан уприличена је изложба у Библиотеци Града под насловом павићевским: *Од Ш до А*, чији су аутори Исидора Ињац, Владислава Ивковић Мајковић и Марјан Маринковић, а дизајнер је Снежана Рајковић. Имао сам част да напишем уводно слово за каталог под насловом ПАВИЋЕВ ШАВ; моју пажњу је привукла његова одредница ШАВ. С обзиром на то да је тај текстић штампан само у каталогу, слободан сам да га у *Лейт-џису* у цјелости цитирам:

ПАВИЋЕВ ШАВ

Ево изложбе којој ће се обрадовати Павићева душа! Ево изложбе надахнуте и прожете Павићевим духом. Прављена креативно, уникатно, изложба слиједи „лексикографски модел” *Хазарског речника*.

Изложба-азбучник сложена је према словима, али не ни азбучним ни абецедним редом, већ су слова испретурана, тако да је „читалац” односно „посјетилац” у ситуацији креативног изазова – да сам састави „причу” по реду који одабере и да се сам оријентише у свијету Павићеве умјетничке и научне прозе. Павић је, наиме, дао ту илузију креативне слободе читаоцу, а аутори изложбе посјетиоцу, да буде коаутор; да сам склапа „причу” и свој мозаик, а добиће онолико колико имагинације и енергије уложи, према својим креативним способностима комбиновања и компоновања. Ауторима изложбе се имагинација и креативност порећи не могу.

Пођимо од краја, од слова Ш, од одреднице ШАВ: можда је ту сажет Павићев дух, његови духовни напори да направи шав, односно спој између старе и нове српске књижевности; између византијског наслеђа и седамнаестог, осамнаестог и деветнаестог вијека. И двадесетог, наравно, којим се научно није бавио, али га је живио, у њему стварао и његову посљедњу четврт снажно обиљежио. Павић је, више него ико, осјећао да су Свети Сава и Милош Црњански веома блиске фигуре.

Павић је мислио у глобалним, епохалним категоријама, и није могао прихватити да новија српска књижевност нема дубоке везе са „старом”, са Византијом, а преко Византије – са античком, грчком и римском књижевношћу и културом, односно са *Библијом* и јудеохришћанском традицијом. Византија је велика синтеза духа – антике и јудеохришћанства.

Европа је рођена из те синтезе. Друга је ствар што се Европа расцијепила на Исток и Запад, и што је Запад само себе прогласио Европом. Од расцјепа, па до данас, Европа жели да одгризе своју десну ногу и да клеча на лијевој. Крсташки ратови нијесу прошлост. Пропаст Цариграда и Византије непрестано се понавља. То је дио судбине савременог свијета; то је дио нашег трагичног удеса. Коњи Светога Марка вриште и плачу за Цариградом. И наговјештавају нове глобалне трагедије. Павићеве мудре приповијетке и параболе о томе говоре: „Коњи светога Марка”, „Ведвудов прибор за чај”. Павић је чак и у романима мајстор приповијетке.

У похвали Византији, у љубави за њену огромну сјенку која осјењује миленијуме, Павић није био усамљен. Блиски су му били велики српски пјесници и духови који су с њим дијелили љубав за Византију: Миодраг Павловић, Васко Попа и Иван В. Лалић прије свих. Наши пјесници су градили историјом испрекидане континуитете, ковали златне биочуге и спајали раздвојене епохе. Идентитет и континуитет су нераздвојни. Нема идентитета без континуитета. Српски језик, књижевност и култура имају свој рањиви континуитет од Светога Саве до данас. Српска црква, фреске и иконе такође.

На том шаву епоха Павић је неуморно и истрајно радио. Он је, попут својих јунака, пливао кроз вријеме спајајући епохе и цивилизације. Нијесу ли Попина ходочашћа била истовремено и кроз простор и кроз вријеме, од дванаестог до двадесетог вијека, од Хиландара до Сентандреје, па до воденог крста под градом Калемегданом? Није ли Миодраг Павловић успоставио континуитет српског пјесништва од десетог вијека па до двадесетог стољећа? Кроз вријеме пливају и васкрсавају идеје; кроз вријеме се понавља и враћа историја, а нарочито демони. Они се буде као бацил куге.

Велика спојница на Павићевом шаву је Гаврил Стефановић Венцловић; златни биочуг међу епохама; пјесник међу бесједницима, мајстор параболе и фантастике. За Павића-писца мање је важно колико је Венцловић текстолошки коректно објављен. Он је и за Мешу Селимовића био Павићево књижевно откриће достојно највеће похвале, па је сам Селимовић успоставио свој традицијски низ: Венцловић–Сарајлија–Његош; њихов српски језик је и емотивно и мисаоно најбогатији – мисли Селимовић – па самим тим и њему најближи.

Правећи свој епохални шав, спајајући епохе и цивилизације, идући трагом Византије и Константинових бесједа, Павић стиже до Хазара и хазарског питања. Са судбином Хазара обично су се идентификовали мали народи. С разлогом: мали народи знају ограниченост својих моћи и плаше се за свој опстанак. Они изнутра

осјећају мудрост српске пословице: „Кад се атови чифтају, ждребади пуцају трбуси”. Не заборавимо да је Хазарско царство било огромно, а хазарски народ велики, па се изгубише и царство и народи у маглама историје. Велики су неопрезни у својој снази и заслијепљени њоме. Они само срљају у пропаст кад мисле да је свијет њихов. Сила и мудрост ријетко иду заједно. Мудрост је плод горког искуства; чешће је са слабима и пораженима.

Хазари нијесу чували свој идентитет, своје памћење ни своју историју. Историју су писали на кожи, губили са дјеловима тијела, умирали од свраба историје. Превише су вјеровали у туђу памет и у туђу причу о себи, па су постали храна туђих идеологија и жртва туђе памети. Хазарска прича о Хазарима не постоји, а без своје приче и историје – без своје Књиге – нема идентитета и губи се мјесто у историји и свијету. Они остају као непоуздана историјска успомена у туђим сјећањима, у туђим књигама – Жутој, Црвеној и Зеленој – као доказ туђе моћи и мудрости.

Хазарски речник је универзалан – једнако опомињући за велике и мале државе и народе. Историјска сцена је трагично динамична, а славни и главни протагонисти често страдају.

Правећи свој епохални шав, Павић је понирао у дубине Византије, посезао за античким темама, спајао епохе и континенте. Не носи случајно његова прва збирка поезије ријеч *Палимјесити* у наслову. У њој се слуте слојеви културе, рукописа, текстова и епоха. А тада (1967) та ријеч није била ни честа ни помодна; знали су је само посвећени.

Али Павић је, као и његов *Хазарски речник*, отворен и према будућности. О томе свједочи пјесник Милосав Тешић својим Рачанима и прелестима сјевера и бројни прозни писци. Споменућемо само Мира Вуксановића, Горана Петровића и Милисаву Савића.

* * *

Толико само поводом једне одреднице ове необичне и драгоцене изложбе. Као доказ да се и она, као и *Хазарски речник*, може започети читањем и гледањем од које желите одреднице.

Овом значењски богатом одредницом – *ШАВ* – хтио сам да покажем како се Павић као научник и као писац креће кроз вријеме, или кроз времена, и како је, пливајући, попут својих јунака, кроз вријеме, изградио у свим својим романима оригиналан и невјероватан хронотоп. Оно што *Хазарски речник* обухвата кроз простор и вријеме, то роману није дато.

Поменимо и нека имена која су стигла и ступила на књижевнонаучну сцену бавећи се прије свега Павићем. Двоје од њих су

новосадски студенти: Јелена Марићевић, која сада ради на Филозофском факултету у Новом Саду, и Душан Живковић, сада професор на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, а Кристијан Олах је београдски студент и научни сарадник Института за књижевност и уметност у Београду. То је добар знак да ће и у будућности Павићево књижевно дјело бити пажљиво проучавано. И да је непримјерено говорити о Павићевој запостављености у српској универзитетској критици, односно у науци о књижевности. Срећан сам ако сам их било чиме и било на који начин изазвао на књижевнонаучну авантуру; још срећнији кад се полемички одређују према мојим ставовима. Млади људи ће, надам се, наставити моју непрестану тежњу за (само)превазилажењем постојећег знања. То је знак да је моје пола стољећа у науци о књижевности и књижевној критици имало смисла.*

* Реч на промоцији зборника радова *Милорад Павић: сјановник свејске књижевности* (прир. Иван Негришорац, Матица српска, Нови Сад 2018), која је одржана у Матици српској у Новом Саду, 22. новембра 2019. године.